

СӨЗ БАЙЛЫҒЫ ЖӘНЕ ӘСЕРЛІЛІК: МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ ТІЛІНДЕГІ СИНОНИМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

*Сейдамағ Ә.Қ.¹, Алдаш А.²

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD студент,
Алматы, Қазақстан, e-mail: asel.seidamat@gmail.com

²Филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынұлы атындағы
тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: aimank51@mail.ru

Аңдатпа. Қазақ тіл біліміндегі лексикология, семасиология, лексикография, тіл мәдениеті салаларына қатысты зерттеулерде «тіл байлығы» және «сөз байлығы» ұғымдары бір-бірімен тығыз байланыста қарастырылады. Тіл байлығы мен сөз байлығын танытатын тілдік қабаттардың бірі – синонимдер. Бір-біріне мағыналас немесе мағыналары жақын сөздер қатарын құрайтын тілдегі синонимия – универсалды құбылыс ретінде жазба нұсқаларда номинациялық және көріктеуіш құрал қызметін атқарады. Өткен ғасырлардағы зерттеулерде қазақ тілі жүйесіндегі синонимдер негізінен құрылымдық-жүйелі лингвистика аспектілерінде қаралды, сөйтіп, лексикографиялық еңбектер арқылы өзара мағыналас сөздердің доминант қатарынан шеткергі аймаққа дейін бір сызық бойында орналасатын тізбесі анықталды, бірқатар еңбектерде жекелеген синонимдерге семантикалық талдау жасалды. Алайда қазақ тілінің қазіргі динамикасында контекстуалды (семантика-стилистикалық) синонимдер байқалады, олар жазарманның /сөйлеушінің ойлау қабілетін, тілді меңгеруін, тілге саналы көзқарасын және осы арқылы сөзді әсерлі ету мақсатынан туындайды. Осыған байланысты қазақ тілінің сөз байлығын көрсететін, сөзді байытатын, қарым-қатынас барысында берілетін ақпаратты барынша әсерлі етуге қабілетті контекстуалды синонимдерді талдау өзекті болып табылады.

Алайда тіл дамуының қазіргі кезеңінде синонимдерді қазақ тілінің сөз байлығын танытатын және сөз әсерлілігін арттыратын маңызды құрал ретінде талдау жұмысы функционалдық жағынан қарастырылуы қажет. Жазба нұсқалардың типтік, жанрлық үлгілері аса молайған қазіргі кезеңде тіл жүйесінде құрылымдық жүйе түзетін синонимдермен қатар семантикалық-стилистикалық синонимдердің қолданысын талдау да маңызды.

Мақалада қазіргі қазақ жазба коммуникациясының доминант үлгілерінің бірі – қазақ мерзімді баспасөзіндегі стилистикалық синонимдердің ерекшеліктері тіл байлығын және сөз әсерлілігін таныту, ұғымдар мен түсініктерді әртүрлі бағалау тұрғысынан қарастырылады.

Жұмыста жаппай іріктеу, жинақтау, семантикалық, контекстуалды талдау, функционалды-семантикалық талдау және сипаттамалық әдістері қолданылды.

Тірек сөздер: тіл байлығы, сөз байлығы, тіл мәдениеті, жазба коммуникация, синонимдік қатар, перифраз, сөз әсерлілігі, контекстуалды синонимдер.

Негізгі ережелер

Қазақ тіл біліміндегі лексикология, семасиология, лексикография, тіл мәдениеті салаларына қатысты зерттеулерде тіл байлығы және сөз байлығы ұғымдары бір-бірімен тығыз байланыста қарастырылады. Тіл байлығы – ауызша және жазбаша ақпаратты жеткізуші тіл жүйесіндегі түрлі тілдік бірліктердің (номинациялар, грамматикалық құрылымдар, образдар, көріктеуіш құралдар, синонимдер) жиынтығы. Ал сөз байлығы – осы тілдік

құралдардың коммуникативтік қарым-қатынасқа түсуіндегі көрінісі. Жалпы тіл білімінде тіл байлығы және сөз байлығы ұғымдары сөз қолданушының ана тілі қазынасын ұтымды, шебер, көркем пайдалана білуімен түсіндіріледі. Сонымен қатар сөз байлығы коммуникация теориясындағы стереотип, клише, стандарт, сөздің әсерлілігі құбылыстарымен бірлікте талданады. Мұның басты себебі, сөз байлығы ұғымы тіл байлығынан бастау алады, бірақ сөз байлығының көрінетін тұсы – коммуникативтік акт, ауызша және жазба коммуникация, тіл жүйесі байлығының қолданысқа түсуі.

Тіл жүйесі байлығының негізгі қабаттарының бірі – синонимдер. Зерттеулерде семантикалық синоним, стилистикалық синоним және семантика-стилистикалық синоним типтері ажыратылатыны белгілі. Семантикалық синонимдер тіл жүйесіндегі семантикасы жақын өзара мағыналас сөздер қатарын құрайтын болса, стилистикалық синонимдер жүйедегі өзара мәндес лексемалардың әрқайсысының мағыналық реңктерінің коммуникативтік жағдаятқа қарай ұтымды қолданысы болып табылады. Ал семантика-стилистикалық синоним – белгілі бір ұғымдар мен құбылыстардың, заттар мен бұйымдардың қасиет-сапасын сипаттайтын тіл жүйесіндегі категория ретіндегі синонимдердің шеткергі қатарларының стильдік мақсатта жұмсалуды (мысалы, *әдемі – бәденді*) және тілді қолданушы тарапынан тың бағалауыш тілдік бірліктердің жасалуы. Соңғысы – сөйленіс тіліне (речь) тікелей қатысты. Сондықтан бірқатар еңбектерде жазарманның / сөйлеушінің менталды санасындағы білімі, тілді меңгеруі арқылы пайда болатындықтан, олар авторлық, индивидуалды синонимдер деп аталады. Алайда тілдік бірліктердің осындай түрлерінің сөйленіс тілінен (речь) тіл жүйесіне қарай ығысуы байқалатындықтан, мәтінге байланысты қаралып, контекстуалды синонимдер деп аталуы орныққан. Тіл жүйесіне ығысуын екі бағытта қарастыруға болады: а) стильдік реңкі күшті контекстуалды синонимдердің құрамындағы сыңарларының мағыналары мен мағыналық реңктері ұғымдар мен заттар, құбылыстар мен түсініктерді беруде және синтагматикалық байланысы валенттілігі жағынан нақты қасиет-сапаны бағалауда айқын; ә) коммуникацияда сөз әсерлілігін күшейтеді.

Контекстуалды синонимдер – белгілі бір ұғымдар мен құбылыстарды, заттар мен бұйымдарды бағалау үшін тіл қорындағы тілдік бірліктердің мағыналық реңктерін және бірнеше лексеманың мағыналық реңктерінің синтагматикалық қарым-қатынасы арқылы тыңнан жасалатын тілдік бірліктер.

Контекстуалды синонимдер қазіргі жазба коммуникацияда, оның ішінде мерзімді баспасөз жанрларында кеңінен қолданыла бастады. Бұл жайттың объективті себептерін былайша анықтауға болады. Мерзімді баспасөздің атқаратын негізгі функциялары – ақпарат беру және ықпал ету қызметі. Әлемдік лингвистикадағы және қазақ тіл біліміндегі өткен ғасырлардағы зерттеулерде мерзімді баспасөздің ақпарат беру функциясын талдауға басымдық берілгені, ал әсер ету функциясының алдыңғы басым қызметіне бағындырыла қарастырылғаны байқалады. Ал қоғам дамуының соңғы кезеңдеріндегі елеулі өзгерістерге байланысты мерзімді баспасөздің ықпал ету

(иландыру, өзіне тарту) функциясы күшейді. Сонымен қатар ақпарат беру функциясы мен ықпал ету функциясы қатарлас деңгейде. Ақпаратты ықпал ете отырып жеткізуде мерзімді басылым жанрлары тіл байлығының және сөз байлығының мүмкіндіктерімен қатар контекстуалды синонимдерді кеңінен пайдаланады.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының «Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек» [1, 6 б.] деген пікірі қазіргі мерзімді баспасөздің әсер ету функциясына қойылатын талаптарға сәйкес келеді.

Профессор Қ.Жұбанов айтар сөз бен жазар сөздің дұрыстығы жайында: «Сөз бұйымын дұрыс жасап шығу үшін де оның жасалу жолын, материалының сыр-сипатын білу керек. Білмесе, мұнда да темірді желімдеп, ағашты пісіргендегідей нәтиже шыға береді» [2, 149 б.] деген тұжырымы контекстуалды синонимдерге қойылатын талаптарды анықтайды.

Кіріспе

Қазақ тіліндегі синонимдердің семантикалық қыры, прагматикалық қызметі мен рөлі қаншалықты екендігі, біздегі лексикографиялық еңбектер мен ғылыми зерттеулерде көрсетілген. Соның ішінде қазақ тіліндегі синонимия құбылысының ғылыми-теориялық мәселелерін қарастыруға арналған іргелі зерттеулер қатарында Ә. Болғанбаев, С. Бизақов, Ф. Оразбаева, М. Серғалиев, Ф. Мұсабекова, А. Ә. Османова сынды т.б. тілші ғалымдардың еңбектері аталады. Жүйелі-құрылымдық бағытта қарастырылған синонимдердің табиғаты, әдетте, синонимдер қатарында белгілі бір синоним стильдік бейтараптылығымен және сөзқолданыста жоғары жиілігімен доминат болғанымен, коммуникативтік жағдаятқа қарай қосымша реңкке де ие болады дегенге саяды. Бұл пікір, тұтастай алғанда, синонимия құбылысының негізгі белгілерінің анықталуы үшін аса маңызды болып саналады.

Синонимдік қатарлар – тіл байлығы және сөз байлығы, сонымен бірге қолданысқа түскенде ақпарат берудің әсерлілігін, яғни сөз әсерлілігін күшейтетін прагматикалық қуаты күшті арна. Осыған орай синоним қатары тіл жүйесіндегі көлемімен шектеле ме, әлде тіл динамикасындағы қозғалыстардың ықпалымен синоним жүйесі толығымен ала ма, доминант сыңардың мағынасына сәйкес келетін жаңа тілдік бірлік пайда бола ма деген сұрақ туындайды. Осы себепті соңғы кезеңдерде әлемдік лингвистикада синоним категориясын «ұқсату, теңдестіру арқылы жеке адамның санасында жүретін теңеулер» деп анықтайтын тұжырым, нақты айтқанда, сөйлеуші мен жазарманның діттеміне, санасындағы ойлау үдерісінің нәтижесіне байланысты пайда болатын күрделі құбылыс деген пікір айтыла бастады [3, 114 б.]. Осындай тұжырымның айтылуына негізгі себеп – қазіргі жазба нұсқалардағы контекстуалды синонимдердің пайда болуы. Бұл бірінші кезекте, ауызша және жазба коммуникацияда синонимдерді қолдану тәсілдері мен синонимнің қызметіне қатысты ерекшеліктермен тікелей байланысты. Контекстуалды синонимдердің пайда болуына ықпал жасайтын түрткіжайттар: а) мәтін мазмұнының, ақпарат мазмұнының әсерлілігін

арттыру; ә) прагматикалық-стилистикалық міндеттің ілгері шығарылуы; б) семеманың немесе семаның мағыналық өрісінің кеңеюі.

Контекстуалды синонимдерді қарастыру барысында өзара тіркесіп, тың мағына түзетін тілдік бірліктердің әрқайсысының мағыналық өзгеруін, экспрессивті-эмоционалды күші мен қуатын талдау маңызды. Бұл мәселе қазақ тіл білімінде әдеби тілдің нормалануы мен қалыптануы, тіл байлығының жазба тілде қолданысқа түсуі, сондай-ақ сөз мәдениеті мәселелерінің жайы тарапынан қарастыруды қажет етеді.

Материалдар мен әдістер

Негізгі нысананы талдау және тұжырымдар жасау үшін қазақ тіл біліміндегі және әлемдік лингвистикадағы синонимика құбылысына байланысты зерттеу еңбектердегі пікірлер сараланды. Синонимдердің сөз қолданысы тұрғысынан ерекшеліктерін айқындау мақсатында А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Р.Сыздық, Б.Әбілқасымов, Н.Уәли, А.Алдаш, Б.Момынова, Д.Әлкебаева, Ю.С. Степанов, С.В. Лебедева, Г.К. Трофимова сынды ғалымдардың ғылыми пікірлеріне сүйеніш жасалды.

Жұмыста жаппай іріктеу, жинақтау, семантикалық, контекстуалды талдау, функционалды-семантикалық талдау және сипаттамалық әдістері қолданылды.

Тілдік фактілер «Егемен Қазақстан» газетінің 2017-2022 жылдар аралығындағы сандарынан жинақталды. Тілдік фактілердің жалпы көлемі – 82 тілдік бірлік.

Нәтижелер

Қазақ тіл білімінде контекстуалды синонимдер тіл байлығы және сөз байлығы ұғымдарымен тығыз байланысты. Академик Р.Сыздық қазақ әдеби тілінің лексикалық мүмкіндіктері, тілдік бірліктердің мағыналарының қазақтілді оқырман мен жазарманның коммуникацияда ақпараттың қай түрін беруде де мұқтаждықтарын өтей алатын дәрежеде екендігіне айрықша назар аударған болатын [4, 78 б.]. Тіл байлығының сөз байлығына негіз болатынын ескерсек, ғалым Н.Уәли берілген пікірді келесідей тұжырымымен толықтыра түседі: «Тілдің морфологиялық, синтаксистік амал-тәсілдері, лексикалық қазынасы бір-бірімен астаса, ынтымақтаса, тіл табыса келіп, тіл байлығын құрайды» [5, 30 б.]. Олай болса қазақ тілінің сөз байлығы қолданыста тіл жүйесіндегі лексика-фразеологиялық қабатымен шектелмей, ана тілінің синтаксистік, морфологиялық жүйелерін қамту арқылы жасалған тың лексема, соны тіркестер жасауға қабілетті. Шындығында да жазарманның / сөйлеушінің сана, таным, білім деңгейінен, әрі адресатқа ықпал ету мүддесінен туындаған тың тілдік бірліктер, оның ішінде контекстуалды синонимдер сөз байлығын құнарландыра түседі.

Әлемдік лингвистикада сөз мәдениеті саласына және тілдің коммуникативтік сапасына арналған бірқатар еңбектерде: «Тілдік құралдарды игеру немесе тілдің байлығы – адамның ойлау қабілеті мен қарым-қатынасын дамытудың қажетті шарты» екендігіне баса тоқталған [6, 15 б.].

Бұл ретте екі мәселе назар аудартады. Ең алдымен тіл байлығының басты көрсеткіштерінің бірі – семантикалық синонимдерге біршама тоқталу керек болады. Мәселен, тіл жүйесіндегі квантитативті көлемі мол синоним қатарларына «әдемі» доминант сыңарынан басталатын тілдік бірліктер жатады. Басқа өзара мәндес сыңарларына қарағанда «әдемі» сөзі мағынасы жағынан әрі бейтарап сипаттаушы (әдемі қыз, әдемі көйлек, әдемі табиғат), әрі экспрессивті. Соңғы мағынасы қазіргі баспасөзде тіл жүйесіндегі синтагматикалық валенттіліктен тыс жаңа тіркестер түзеді, осы арқылы ақпараттың әсерлілігі күшейтіледі. Бұған мерзімді баспасөздің спорт тақырыбына арналған жанрларында қолданыс жиілігі байқала бастаған *әдемі соққы жасау, әдемі гол салу, әдемі бокс көрсету, әдемі жүгіру, допты әдемі қабылдау, әдемі комбинация* ұйымдастыру фактілері дәлел бола алады. Бұлар – тіл жүйесіндегі тілдік бірліктің семантикасының валенттілік арқылы өзгеруінен жасалған контекстуалды синонимдер.

Екіншіден, контекстуалды синонимдер тілдегі перифраз / парафраз құбылысымен де байланысты. Дәстүрлі анықтама бойынша перифраз – зат пен бұйымның, ұғым мен құбылыстың нақты бір қасиет-сапасын образды суреттеу, сипаттау. Бірақ суреттеу, сипаттау үшін алынған тілдік бірлікте сөз тіркесінде сипатталатын заттың, құбылыстың жалпы белгісі айқын көрінуі керек (*дала кемесі, темір тұлпар*). Бұдан перифраз мәтінге тәуелді, кейде тәуелсіз екендігі байқалады.

Үшіншіден, зерттеулерде синонимдік қатарлар мен перифразды жақындастыру туралы да пікірлер кездеседі.

Перифраздың прагматикалық ерекшеліктеріне және мақсатты стильдердің мәтіндік базасында синонимияның көрінісіне қатысты ұқсастықтарын анықтаған ғалым Ю.С. Степанов «синонимияның басты белгісі – мағына жақындығы екендігін ескерсек, кең мағынада кез-келген синонимдік топтарды перифраздық топтарға жатқызуға болатындығы жайында пікір білдіреді [7, 201 б.]. Шын мәнінде бұл пікір контекстуалды синонимдерге қатысты.

Бүгінгі таңда контекстуалды синонимнің қызметі әртүрлі. Олардың жасалатын өрісі – біріншіден, мерзімді баспасөздің жанрлық бөліністеріне байланысты. Яғни контекстуалды синонимдердің пайда болу аймағы – ақпараттық-танымдық, насихаттау, дәлелдеу, таныстыру мазмұнындағы жанрлар. Осындай мақсаттарда жазарман мәтінтүзуші тілдік бірліктерді іріктейді, коммуникативтік диттемге жету үшін тілдің мүмкіндіктеріне сүйене отырып, жаңа ізденістерге барады. Бұл ретте денотат мағынаның семаларының бірі негізгі алынады да, тілде бар номинацияның контекстуалды варианты-синонимі жасалады. Мысалы, қазақ тілінің синонимдер сөздігінде көрсетілген азамат /жігіт / сабаз қатарларының соңғы сыңарының бір ғана мәнмәтінде номинациялық вариант жасауына және түсуіне алдыңғы доминанттардың «ер адам, елге сүйеніш болатын, мықты, күшті, батыр» деген семалары тірек болған. Бұл күрделі мәселе а) мәтінтану теориясы тұрғысынан; ә) синонимия жүйесінің мәтін ішіндегі ерекшеліктері

тұрғысынан; б) сөз әсерлілігін туғызу қызметі тұрғысынан зерттелуі керек деп ойлаймыз.

Сөз байлығын әсерлі қолдануда синонимияның рөлін айқындау мақсатында бүгінгі қоғамның ақпарат ағынын игеру тетігінің бірі – газет публицистикасы тілін алуды көздедік. Газет лексикасы немесе мерзімді баспасөз тілі – сөздік құрамы тұрғысынан көп түрлі және қоғамдағы өзгерістер мен жаңалықтарды, шаруашылық, мәдени өмірді түгелдей қамтып жазуға, оны бар әлінше көрсетуге, халық әдеби тілінің бар қоры мен жазу дағдыларын пайдалануға ұмтылады [8, 27 б.]. Сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарының оқылатын, (визуальды) қабылданатын түріне жататын газет публицистикасы тілінің даму динамикасын зерделеу, қазіргі қазақ әдеби тілі лексикасы дамуының қазіргі сипатын болжауға мүмкіндік береді. Ал қазақ әдеби тілі лексикасы дамуының қазіргі сипатын зерделеудің маңызын ғалым А.Алдаш: «тілді тұтас жүйе ретінде танып-бағалау үшін мерзімнің синхронды бөліктерінде (ғасырлар, онжылдықтар, бірнеше жыл аралығы), әсіресе лексика қабаттың көрінісін – лексикадағы толқулар мен тербелістерді, тілдің өміршендігін дәлелдейтін әрқашанда ілгерілеушілікті (толығы, жаңару) деркезінде талдау аса маңызды және өзекті» [9, 25 б.] деп көрсетеді. Осыған орай газет тіліндегі синонимдердің қолданыстық ерекшеліктерін, соның ішінде жазба публицистикасының (газет тілі) әсер ету қызметіне байланысты туындаған контекстуалды синонимдердің рөлін айқындау, қазақ әдеби тілінің лексикалық қабатын толықтыру және сөз байлығын ұтымды қолдану тәсілдерін анықтауға мүмкіндік береді.

Талқылау

Функционалдық стильдердің ішіндегі газеттік публицистикада біршама синонимдердің қолданылу жайы айрықша. Нақтылай түссек, газет тіліндегі синонимия құбылысы, тілдік жүйедегі синонимдік қорды ұтымды қолданумен ғана шектелмейді. Сонымен қатар коммуникативтік диттемге жету үшін тілдің мүмкіндіктеріне сүйене отырып, жаңа қолданыстар түзуге де қабілетті. Газет лексикасында синоним сөздердің пайда болу ерекшеліктерінің бірі ретінде ғалым Б.Момынова: «тілдегі сөздердің екінші деңгейдегі мағыналарының дамуы арқылы синонимдік жұптардың қолданыста бір мезгілде, қатар пайда болуын» [10, 193 б.] көрсетеді. Осыған орай, қазақ баспасөз тілінің синонимдік қатар түзу мүмкіндігі, контекстуалды синонимдердің молдығынан да байқалады. Газет тілінде саяси және экономикалық терминологиялық лексиканың синонимі ретінде қолданылатын перифраз (бейнелі оралымдар) немесе контекстуалды синонимдердің пайда болуы және қолданылуы кең өріс алған. Мысалы: *мұнай – қара май, қара алтын; мақта – ақ алтын, ақ ұлта; дәрігер – ақ халатты абзал жан, бейбіт күннің батыры; короновирус – тәж вирус, тәжтажал* т.б.

Контекстуалды синонимдер газет тілінде публицистикалық стильдің әсер ету қызметін іске асыратын аса жоғары эмоционалды, экспрессивті, әсерлі қолданыстар болып табылады. Сөзімізді дәлелді дәйектермен негіздеу мақсатында белгілі республикалық маңызы бар басылымдарда жиі кездесетін

кала атауларының перифраз тәсілімен берілген контекстуалды синонимдерін талдаймыз.

Сурет 1 - Астана қаласының атауын перифраздау тәсілі арқылы жасалған контекстуалды синонимдер

Қазіргі жазба коммуникацияда, мерзімді басылымдарда жиі ұшырасатын Астана – Елорда сөздерін доминант синоним сыңарлар деп есептеуге болады. *Елорда* сөзі алғашында астана сөзінің образды, контекстуалды баламасы ретінде пайда болған. Алайда бірнеше фактордың негізінде: 1) тілді пайдаланушының санасында бар ұлттық кодқа айналған Алтын орда, Алашорда сөздеріне құрылымдық-мағыналық жақындығы; 2) символ ретінде тілді пайдаланушыға әсері; 3) ең бастысы – қолданыс жиілігінің жоғары болуы нәтижесінде *Елорда* сөзі бейтараптана түсті, сондықтан оның тың контекстуалды баламалары жасала бастады. Атап айтқанда, *бас шаһар*, *жаңа астана*, *тұңғыш астана*, *жас қала*, *арман қала*, *жасарған шаһар*, *жанаңарған шаһар*, *еліміздің жүрегі* т.б.

Аталмыш контекстуалды синонимдер мәтін ішінде бейтарап мағынадағы доминант синонимді ауыстыру арқылы жоғары экспрессиялы қолданыстар ретінде жұмсалады. Мысалы: *Ол қысылтаяң шақтың кедергілеріне қарамастан, бас шаһардың даму динамикасы сақталып тұрғанын айтты* (1 Шілде, 2021 ЕҚ); *Әрине, тәуелсіз еліміздің тұңғыш астанасы жайлы бүгінге дейін айтылған әңгімелер аз емес* (4 Шілде, 2021 ЕҚ); *Тәуелсіздіктің айтулы жетістіктерінің бірі – Сарыарқаның төрінде шолпан жұлдызындай жарқыраған жаңа астананы салу* (4 Шілде, 2021 ЕҚ). Берілген перифраздық контекстуалды синонимдерді *Елорда* доминант синонимімен алмастырсақ, мәтіннің негізгі ақпараттық мазмұнына нұқсан келмейді. Алайда сөйлемнің экспрессиялық және әсерлілік қуаты кемиді. Сондай-ақ мәтін ішіндегі *бас шаһар*, *тұңғыш астана*, *жаңа астана* контекстуалды синонимдері жоғары экспрессиялы, әсерлі қолданыстар ретінде оқырманның қабылдауына әсер етіп қана қоймай, негізгі сөзге тән кейбір қасиет, сипаттарын даралап, бастапқы доминант синонимнің мағыналық аясын кеңейтіп тұрғандығын байқаймыз. Бұдан қорытатынымыз, газет публицистикасындағы контекстуалды синонимдер – мәтінде дәл лексикалық синонимдер секілді, бір

рет пайдаланылған сөзді қайталамау үшін және ақпараттың әсерлілік қуатын арттыру үшін қолданылады. Соңғы қызметі контекстуалды синонимдердің мерзімді баспасөз тілінде жұмсаудың ерекшеліктерін айқындайды.

Қазіргі мерзімді баспасөз тілінде мемлекеттік маңызы бар Астана, Алматы, Түркістан қалалары атаулары ақпараттық хабарлармен қатар түрлі очерк, фельтон жанрында жазылған мақалаларда жиі ұшырасады. Аталмыш жанрда жазылған мақалалардағы қала атауларының контекстуалды синонимдерінің қолданысы, сөз әсерлілігіне бірден-бір мысал бола алады. Атап айтқанда, *Еліміздің жүрегі – елордамыз* көркейе берсін (4 Шілде, 2021 ЕҚ); *Түркілер төрі – Түркістан* түлей берер (6 Сәуір, 2021 ЕҚ) т.б. Берілген сөйлемде автор контекстуалды синоним мен бейтарап мағынадағы доминант синонимді қатар қолдану арқылы бірінің мағынасын екіншісі толықтыратындай, оқырманға айрықша әсер ететін бейнелі қолданыстар ретінде жұмсап тұр. Бұл автордың сөз қолдану шеберлігін танытады.

Контекстуалды синонимдердің әсерлі қолдануының тағы бір тәсілі – градациялық үлгіде бірінен соң бірін жұмсау. Тіл білімінде тілдік бірліктерді градация (дамыту) үлгісінде жұмсау – алдыңғы сөзден соңғы сөздің, әдепкі құбылыстан екінші құбылыстың екпін қуатының күшейіп, өсіп отыруымен түсіндіріледі. Бұл көркемдік тәсіл құрылыс, жүйесі ұқсас бірыңғай сөйлемдердің іріктеліп шығуына, ой-пікірдің өткір, әсерлі айтылуына әрі мағыналық өрістің кеңеюіне кең өріс ашады [11]. Мысалы: *Сарыарқа төсінде XXI ғасыр ғажайыбы, әлемдік мегаполис, арман қала* бой көтерді (4 Шілде, 2021 ЕҚ); *Мың бояулы қаланы "Оңтүстік астана"* деп те атайды, арасында *жастардың қаласы* деп жатады (20 Қыркүйек, 2020 Алаш айнасы); *Түркі елінің атажұрты, қасиетті қарашаңырақ, киелі Түркістанда* өткен Түркітілдес елдер Парламенттік Ассамблеясы Кеңесінің отырысы бауырлас елдердің бірлігін бекемдей түскені анық (29 Қыркүйек, 2021 ЕҚ). Берілген сөйлемде контекстуалды синонимдердің бірінен соң бірі мағыналық дамуы ретімен жұмсалуы, сөз мәнерлілігін, әсерлілігін тудырып қана қоймай, негізгі сөздің мағыналық дерегін кеңейтіп, сипаттамасын толықтыра түседі. Ал газет тілінің жалпыхалықтық сипаты, әдеби тілдің толығына, баюына, тілдік процестің дамуына, жаңаруына ықпал ететінін ескерсек, әсерлілігі жоғары контекстуалды синонимдер газет тілінің клише санатын толықтыруы әбден мүмкін. Алматы қаласының перифразалық контекстуалды синонимдері ретінде *оңтүстік астана, оңтүстік шаһар, жастар қаласы* қолданыстары бүгінгі таңда тұрақты дайын клише формалар ретінде жиі жұмсалады. Атап айтқанда, Алматы қаласының әкімі *оңтүстік астана* тұрғындарын Жаңа жылмен құттықтады (1 қаңтар, 2014 ҚазАқпарат); *Оңтүстік шаһардағы* оңды оқиғаның бірі – Алматыдағы Ахмет Байтұрсыновтың мұражай-үйі қала меншігіне қайтарылды. *Жастар қаласы*: Ұлттық домбыра күнін алматылықтар ерекше атап өтті (18 Қазан, 2019 Қазақстан);

Қазіргі жазба коммуникацияда, мерзімді басылымдарда жиі ұшырасатын Астана қаласы атауының синонимдері *елорда/бас қала* және Алматы қаласы атауының синонимі *оңтүстік астана* мағыналық жағынан қала атауларының абсолютті синонимдеріне айналған. Атап айтқанда, аталмыш синонимдердің

алғашқы қолданыста қайталауды болдырмау секілді функциясынан бөлек, оқырманның санасына әсер ету функциясының басым болғандығы айқын білінеді. Алайда публицист мамандардың ресми басылымдарда берілген синонимдерді ұдайы әрі тұрақты қолдануынан, бара-бара синонимдердің әсерлілік функциясы төмендеп, штамп құбылысына айналғандығын байқатты.

Мерзімді баспасөз тілінің динамикалы, өзгермелі сипатын ескерсек, тілдік бірліктердің жиі қолданысы нәтижесінде штамп құбылысына айналуы және әсерлілікке қайта ұмтылу салдарынан туындаған жаңа күрделі фразалы бейнелі оралымдардың қолданысқа енуі бірін-бірі алмастырып отыратын үздіксіз үдеріс. Бұқаралық ақпарат құралдарына жататын газет тілінің ерекшелігі де осында. Мерзімді баспасөз тілінің әсерлілікке ұмтылысы қазақ тіл байлығының қорын мүмкіндігінше молынан пайдалануды мақсат етеді. Сонымен қатар, синонимдік қатар түзуде ұтымды бейнелі оралымдардың оқырман ассоциациясымен сәйкес келуі публицист маманның тілдік тұлғасымен де тығыз бірлікте қарастырылуы тиіс. Автор шеберлігі кез келген мақала, очерк тағы да сол сияқты жанрларда белгілі стильдік сапаны тереңдету үшін оқырман сезімін дәл басып, көпшілік жүрегіне ұялату үшін сөз іздейді... [12, 74 б.]. Соңғы кезде Түркістан қаласына мемлекет тарапынан айрықша көңіл бөлініп, қала өмірінде болып жатқан өзгерістер публицистер назарынан да тыс қалмады. Қала атауына қатысты түрлі бейнелі оралымдар және перифраздық контекстуалды синонимдер қалыптасты. Мысалы: *Түркі әлемінің рухани астанасы, көне шаһар, түркі дүниесінің тұғырлы бесігі, түркілер төрі* т.б. Аталмыш бейнелі оралымдардың әсерлілігі өте жоғары. Алайда публицист мамандардың тұрақты қолдануларының нәтижесінде әсерлі қолданыстардың уақыт өте келе таптаурын, штампқа айналу мүмкіндігін жоққа шығара алмаймыз. Аталмыш мәселелер қазақ тіл біліміндегі сөз мәдениеті, стилистика сынды ғылымдардың бірқатар мәселелерін қамтиды. Және алдағы уақытта мерзімді баспасөз тіліндегі «әсерлілік» мәселесі кеңінен зерттеуді қажет етеді.

Қорытынды

Бүгінгі қазақ тілді қоғамда жазба коммуникацияның рөлі, соның ішінде ақпарат тарату құралы әрі қоғамдық пікір қалыптастыру, ықпал ету тетігіне айналған мерзімді баспасөз тілінің маңызы ерекше. Себебі мерзімді баспасөз тілі, әдеби тілдің толығыуы, қалыптануы және нормалануы үдерістеріне әсер етуші күшке ие. Ал тіліміздегі синонимдік қатарлар ана тілі байлығының бірден бір көрсеткіші. Орнымен дәл қолданылған синонимдер оқырманның сөз талғау әрі сөз талғам қажеттіліктерін қанағаттандырып қана қоймай, шығарманың көркін келтіреді. Осы тұста қазіргі мерзімді баспасөз тілінде, публицист мамандардың сөз қолданысында әсерлі қолданыстардың артуын байқаймыз. Әсіресе газет тіліндегі контекстуалды синонимдердің қолданысы айтылмақ пікірді мәнді-мағыналы етіп, құбылта түседі. Мерзімді баспасөз тіліндегі бірқатар қала атауларына қатысты контекстуалды синонимдерді талдай отырып, газет публицистикасында контекстуалды синонимдерді оқырманға әсер ету мақсатында қолданудың келесідей тәсілдері анықталды: а) бейтарап мағынадағы доминант синоним мен контекстуалды синонимді қатар

жұмсау; ә) әсерлілікті күшейту мақсатында контекстуалды синонимдерді бірінен соң бірін градациялық үлгіде жұмсау. Қоғамдағы тіл қолданысының қазіргі жайы бұқаралық ақпарат құралдарындағы тілдің ахуалымен тығыз бірлікте. Мерзімді баспасөз тіліндегі контекстуалды синонимдердің жасалуы, фразеологиялық және бейнелі оралымдардың синонимдік қатар түзуі мәселелеріне мән беру бүгінгі стилистика және тіл мәдениеті ғылымдарының негізгі міндеттерінің бірі. Сонымен қатар, қазіргі толассыз ақпарат ағынының үздіксіз алмасу үдерісінде бұқаралық ақпарат құралдары ұсынатын мәліметтердің барынша ақпараттық танымдық мазмұнын сақтап, оқырманға ұтымды, әсерлі етіп жеткізе алуы тілші мамандар тарапынан тереңірек зерделеуді талап етеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал. Алматы: «Сардар» баспасы, 2009. – 348 б.
- [2] Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – өңд., 3-бас. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 608 б.
- [3] Лебедева С.В. Близость значения слов в индивидуальном сознании: Дис. д-ра филол. наук. –Тверь: 2002. – 311с.
- [4] Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көп томдық шығармалар жинағы, Т.8. Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 292 б.
- [5] Уәли Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 75 б.
- [6] Трофимова Г.К. Русский язык и культура речи: Курс лекций. 8-е изд., стер. – М.: Флинта, 2017. – 160 с.
- [7] Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения (семасиологическая грамматика) / Ю. С. Степанов. – 3-е изд., стереот. – М. : Едиториал URSS, 2004. – 360 с.
- [8] Әбілқасымов Б., Мажитаева Ш. Қазақ әдеби тілінің тарихы (ХҮ-XX ғғ.). Оқулық. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2009. – 209 б.
- [9] Алдаш А. Сөз мәдениеті. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2015. – 236 б.
- [10] Момынова Б. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). – Алматы: Арыс, 2003. – 228 б.
- [11] Дамыту (градация). // URL: <https://kk.wikipedia.org>
- [12] Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагмастилистикасы:оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 247 б.

REFERENCES

- [1] Baitürsynūly A. Tıl-qūral (Language Manual). Almaty, «Sardar» baspasy, 2009. – 348 p.[in Kaz.]
- [2] Jūbanov Q. Qazaq tılı jönindegi zertteuler (Research on the Kazakh language). – öñd., 3-bas. Almaty: «Atamūra», 2010. 608 p. [in Kaz.]
- [3] Lebedeva S.V. Blizost' znachenija slov v individual'nom soznanii (The proximity of the meaning of words in individual consciousness): Dis. d-ra filol. nauk. Tver': 2002. 311p. [in Rus.]
- [4] Syzdyq R. Tıldık norma jäne onyñ qalyptanuy (kodifikasiasy)(language norm and its codification.) Köp tomdyq şyğarmalar jinağy, T.8: Almaty, «El-şejire», 2014. 292 p. [in Kaz.]
- [5] Uäli N. Söz mädenietü (Culture of words). – Almaty: Mektep, 1984. – 75 p. [in Kaz.]
- [6] Trofimova G.K. Russkij jazyk i kul'tura rechi (Russian language and culture of speech): Kurs lekcij. 8-e izd., ster. M.: Flinta, 2017. 160 p. [in Rus.]
- [7] Stepanov Ju. S. Imena, predikaty, predlozhenija (semasiologičeskaja grammatika)(Names, predicates, sentences (semiological grammar)) / Ju. S. Stepanov. 3-e izd., stereot. M.: Editorial URSS, 2004. 360 p. [in Rus.]

[8] Äbılqasymov B., Majitaeva Ş. Qazaq ädebi tiliniñ tarihy (XY-XX ğġ.) (History of the Kazakh literary language (XV-XX centuries.) Oqulyq. Qaraġandy: QarMU baspasy, 2009. 209 p. [in Kaz.]

[9] Aldaş A. Söz mädenietı (Culture of the word.). Almaty: «Arys» baspasy, 2015. 236 p. [in Kaz.]

[10] Momynova B. Gazet leksikasy (jüiesı men qürylymy) (Newspaper vocabulary (system and structure)). Almaty : Arys, 2003. 228 p. [in Kaz.]

[11] Damytu (gradasia). // URL: <https://kk.wikipedia.org> (Damytu (graduation). // URL: <https://kk.wikipedia.org>)

[12] Älkebaeva D. Qazaq tiliniñ pragmastilistikasy: oqulyq (Pragmastilistics of the Kazakh language: textbook). Almaty: Qazaq universiteti, 2014. 247 p. [in Kaz.]

БОГАТСТВО СЛОВА И ЭФФЕКТИВНОСТЬ: УПОТРЕБЛЕНИЕ СИНОНИМОВ В ЯЗЫКЕ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ

*Сейдамат А.К.¹, Алдаш А.²

*¹ PhD студент, Казахского национального университета имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан, e-mail: asel.seidamat@gmail.com

² Доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.
Байтурсынова, Алматы, Казахстан, e-mail: aimank51@mail.ru

Аннотация. В казахской лингвистике, в исследованиях по лексикологии, семасиологии, лексикографии, культуре речи понятия «языковое богатство» и «богатство слова» рассматриваются в тесной взаимосвязи. Одним из языковых слоев, демонстрирующих богатство языка и богатство слова, являются синонимы. Синонимия в языке как универсальное явление, представляющее собой ряд слов, имеющих общую семантику или близкие значения, функционируют в речи как номинационный ресурс и выразительное средство. В исследованиях прошлых веков синонимы в системе казахского языка рассматривались в основном в аспектах структурно-системной лингвистики, и, таким образом, через лексикографические труды был определен перечень близких по значению слов, расположенных по одной линии от доминантной лексемы до периферической зоны, а также в ряде работ был проведен семантический анализ отдельных синонимов.

Однако в современной динамике казахского языка наблюдаются контекстуальные (семантико-стилистические) синонимы, они характеризуют мыслительную способность, знание языка, сознательное отношение к речи говорящего / пишущего, отражают познавательно-категоризирующие особенности человека и возникают с целью выражения познавательно-категоризирующих особенностей мыслительно-языковой деятельности человека. В связи с этим актуальным становится рассмотрение контекстуальных синонимов, которые способны разнообразить, обогатить речь, сделать ее более выразительной в процессе общения.

В статье рассматриваются особенности контекстуальных синонимов как образцов выразительных средств, дающих различную оценочную характеристику обозначаемого объекта, в современной казахской периодической печати – одной из доминирующих типов современной казахской письменной коммуникации.

В работе использовались методы сплошной выборки, семантического, контекстуального анализа, функционально-семантического анализа и описательный методы.

Ключевые слова: богатство языка, богатство слова, культура речи, письменная коммуникация, синонимический ряд, перифраз, эффективность слова, контекстуальные синонимы.

THE RICHNESS OF THE WORD AND EFFICIENCY: THE USE OF SYNONYMS IN THE LANGUAGE OF PERIODICALS

*Seidamat A.K.,¹ Aldash A.²

¹PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: aimank51@mail.ru

²Doctor of Philological Sciences, professor, Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Almaty, Kazakhstan, e-mail: asel.seidamat@gmail.com

Abstract. In Kazakh linguistics, in studies on lexicology, semasiology, lexicography, speech culture, the concepts of "linguistic wealth" and "word wealth" are considered in close relationship. Synonyms are one of the language layers that demonstrate the richness of the language and the richness of the word. Synonymy in language as a universal phenomenon forming a number of words having a common semantics or similar in meaning, function in speech as a nominative resource and expressive means. In the studies of the past centuries, synonyms in the Kazakh language system were considered mainly in the aspects of structural and systemic linguistics, and, thus, through lexicographic works, a list of words close in meaning, located along the same line from the dominant lexeme to the peripheral zone, was determined, as well as a semantic analysis of individual synonyms was carried out in a number of works.

However, in the modern dynamics of the Kazakh language, contextual (semantic-stylistic) synonyms are observed, they characterize the thinking ability, knowledge of the language, conscious attitude to the speech of the speaker / writer, thereby cognitive-categorizing features of a person and arise with the aim of reflecting cognitive-categorizing features of human mental and linguistic activity. In this regard, it becomes relevant to consider contextual synonyms that can diversify, enrich speech, make it the most expressive in the process of communication.

The article examines the features of contextual synonyms in the modern Kazakh periodical press, one of the dominant types of modern Kazakh written communication, as examples of expressive means that give different evaluative characteristics of the designated object.

The methods of continuous sampling, semantic, contextual analysis, functional-semantic analysis and descriptive methods were used in the work.

Keywords: language richness, word richness, speech culture, written communication, synonymic series, periphrasis, word effectiveness, contextual synonyms.

Статья поступила 02.07.2022